

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ІНСТИТУТ УПРАВЛІННЯ, ПСИХОЛОГІЇ ТА БЕЗПЕКИ

Кафедра теоретичної психології

« Особливості прояву агресії у військовослужбовців після повернення їх із зони бойових дій»

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти 4-го курсу,
денної форми навчання
спеціальність 053 «Психологія»
Вікторія ІВАНЦЬКА

Науковий керівник

доцент, кандидат психологічних
наук, доцент кафедри теоретичної
психології
Оксана ХРИСТУК

Рецензент

Кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри теоретичної
психології
Ольга УГРИН

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

„_____” _____ 2024р., протокол №

завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

(підпис)

Львів - 2024

Кваліфікаційна робота. Особливості прояву агресії у військовослужбовців після повернення їх із зони бойових дій.

У кваліфікаційній роботі досліджено проблему агресії у військовослужбовців після повернення із зони бойових дій. Здійснено аналіз наукових досліджень проблеми агресії особистості. Наголошено, що рівень агресії у військовослужбовців після участі у бойових діях може мати значний вплив на їх здатність адаптуватися до мирного життя та взаємодіяти у соціальному і особистому середовищі. Розглянуто причини виникнення агресивної поведінки. Виокремлено особливості агресії, характерні для військовослужбовців після повернення з бойових дій. Емпірично досліджено прояви агресії у військовослужбовців після повернення з зони бойових дій. Встановлено, що військовослужбовці часто стикаються з труднощами в адаптації до мирного життя та демонструють підвищений рівень агресії, що впливає на їх психоемоційний стан і взаємини з оточуючими.

Ключові слова: агресія, військовослужбовці, бойові дії, психоемоційний стан, адаптація до мирного життя.

Qualification work. Features manifestation of aggression in servicemen after their return from the combat zone.

In the qualifying work, the problem of aggression among servicemen after returning from the combat zone was investigated. An analysis of scientific research on the problem of personality aggression was carried out. It is emphasized that the level of aggression in servicemen after participating in hostilities can have a significant impact on their ability to adapt to peaceful life and interact in a social and personal environment. The causes of aggressive behavior are considered. Features of aggression characteristic of servicemen after returning from combat operations are singled out. Manifestations of aggression in servicemen after returning from the combat zone were empirically investigated. It has been established that servicemen often face difficulties in adapting to peaceful life and demonstrate an increased level of aggression, which affects their psycho-emotional state and relationships with others.

Key words: aggression, servicemen, combatants actions, psycho-emotional state, adaptation to a peaceful life.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ ВІЙСЬКОВИХ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ	
1.1. Поняття агресії в психологічних дослідженнях.....	7
1.2. Індивідуальна вразливість та наслідки психологічної травми військових.....	13
1.3. Особливості психологічної допомоги військовим при проявах агресії.....	19
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ ВІЙСЬКОВИХ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ	
2.1. Організація дослідження та обґрунтування вибору діагностичних методик.....	24
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	31
ВИСНОВОК.....	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	42
ДОДАТКИ.....	46

ВСТУП

Актуальність. Сучасна реальність змушує психологів переглянути свій підхід до проблеми агресії в суспільстві. Це питання стає особливо актуальним з точки зору розвитку особистості в сучасному середовищі, оскільки прояви агресії мають значний вплив на формування життєвої позиції та розвиток особистості, визначаючи якості, з якими вона вступатиме в діяльність і де буде продовжуватися її зростання.

Численні дослідження агресії у межах різних наук осмислюють подібні явища, виявляють механізми та причини, способи регуляції та контролю за допомогою власного понятійного апарату, що створює певні труднощі щодо даного явища. Природно так продовжуватися довго не могло і вже на початку 70-х років було засновано організацію, що об'єднує та координує наукові дослідження в галузі агресіології на міжнародному рівні – Міжнародне товариство з вивчення агресії (МТВА), яка включає провідних фахівців з проблеми – психологів, соціологів, філософів, юристів, фізіологів, етологів, психіатрів, фармакологів.

Розуміння факторів, що викликають агресивну поведінку, дозволяє розробити набір методів для її запобігання та формування навичок успішного врегулювання. Ця робота допомагає особистості отримати знання про ефективні способи подолання агресії, а також надає інформацію про основні психологічні особливості, що призводять до міжособистісних конфліктів, про можливості саморегуляції в складних ситуаціях, спрямовує вплив на особистість з метою гармонізації її психічного та соціального життя.

Агресивність - це характеристика особистості, яка виявляється у готовності та наданні переваги використанню насильства для досягнення своїх цілей. Агресія - це вияв агресивності у деструктивних діях з метою завдання шкоди іншій особі. Рівень вираження агресивності у різних осіб може варіюватися від майже повної відсутності до високого рівня.

Агресивна поведінка військовослужбовців має різні цілі і є: способом захисту вітальних інтересів; способом психологічної розрядки, заміщення

блокованої потреби; засобом забезпечення особистого інтересу та досягнення певної мети; самоціллю, що задовольняє потребу у самоствердженні через насильство. Однак, готовність до певних видів агресії та мети, заради чого розгортається така поведінка, визначаються ієрархією потреб та ієрархією ситуацій, у яких ці потреби реалізуються, ступенем включеності до системи соціальних відносин.

Дане дослідження актуальне на сьогоднішній час, оскільки сучасна військова психологія приділяє мало уваги проблемам агресії та тривожності у військовослужбовців. Враховуючи те, що військовослужбовців усвідомлено готують до агресивної поведінки, необхідно розробити корекційну програму для зниження рівня агресії та тривожності після участі в бойових діях. Все вище зазначене і зумовило вибір теми бакалаврської роботи «Особливості прояву агресії у військовослужбовців після повернення їх із зони бойових дій».

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості прояву агресії у військових на сучасному етапі війни.

Відповідно до поставленої мети визначено **завдання дослідження:**

1. Описати визначення агресивної поведінки в українській та зарубіжній психології.
2. Описати індивідуальну вразливість та наслідки психологічної травми військових.
3. Означити особливості психологічної допомоги військовим при проявах агресії.
3. Обґрунтувати методи дослідження, описати вибірку та етапи дослідження.
4. Проаналізувати результати дослідження.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка військових.

Предмет дослідження – особливості прояву агресивної поведінки військових.

Гіпотеза: рівень агресивності залежить від особистісних рис військових.

Теоретико-методологічна основа дослідження: Теоретичні та методологічні основи вивчення цієї проблеми базуються на аналізі різноманітних психологічних досліджень, як в українській, так і в зарубіжній психології. Більшість з цих досліджень присвячена вивченню різних форм агресивної поведінки (наприклад, О.Б. Бовть, Р.У. Благута, Б.М. Ткач, С.В. Харченко, Л.В. Чаговець). Проблема агресії та агресивної поведінки займає важливе місце в психологічних дослідженнях, зокрема, вона була предметом уваги в зарубіжній психології (наприклад, З. Фрейд, А. Басс, А. Бандура, С. Берковіц, К. Лоренц). Багато досліджень присвячено вивченню психологічних визначників конфліктної поведінки, методів її корекції, характеристик особистості, типології конфліктів і закономірностей їх виникнення (наприклад, А.Я. Анцупов, А. Бандура, М.Й.Боришевський, І.В. Ващенко, Н.В. Грішина, О.А. Донченко, В.Л.Зливков, Г.В. Ложкін, В.С. Медведєв, Л.А. Петровська, Н.І. Пов'якель, В.А. Семиченко).

Наукова (теоретична) новизна даного дослідження полягають в детальному обґрунтуванні проблеми агресії військових та уточненні шляхів її подолання під час та після бойових дій.

Практичне значення отриманих результатів.

Матеріали цієї роботи можуть бути корисними для широкого кола застосувань. Наприклад, вони можуть бути використані в наукових дослідженнях для подальшого дослідження проблеми. Також вони можуть бути використані у навчальному процесі для викладання психологічних та педагогічних дисциплін. Отримані факти, узагальнення та висновки можуть бути корисними студентам і психологам, що цікавляться даною тематикою, а також для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців, спрямованих на роботу з військовими.

Методологія – Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань у бакалаврській роботі були визначені об'єкт та предмет дослідження. Для цього були використані методи теоретичного аналізу та емпіричного дослідження, такі як аналіз наукових джерел, синтез, узагальнення, класифікація, а також

методики діагностики міжособистісних відносин Лірі, опитувальник Басса-Дарки для виявлення агресії та опитувальник схильності до відхилень.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, двох розділів з підрозділами, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (35 найменувань) та додатків. Загальний обсяг роботи становить 68 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У ВІЙСЬКОВИХ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ

1.1. Поняття агресії в психологічних дослідженнях

Вивчення проблеми людської агресії перегукується з початкового періоду формування філософського знання. В історії дослідження проблеми агресивності можна зафіксувати ряд ключових точок зростання. Для сучасної доби особливо значущі для дослідників цієї проблематики праці Зигмунда Фрейда і Конрада Лоренца, які ініціювали постановку та можливі інтерпретації проблеми людської агресивності в її сучасній формі. Їх розробки склали методологічну та концептуальну основу всіх наступних різних концепцій і теорій з питання про агресію особистості.

У 60-ті роки ХХ століття були закладені основи нової методології, що базується на ідеї міждисциплінарного синтезу. Відмінна ознака цієї методології – безпосередній зв'язок класичних і неklasичних методів постановки, інтерпретації, рішення та пояснення проблеми людської агресивності. Завдання нової методології – подолати недоліки порівняльного підходу (вивчення агресивності людини шляхом порівняння її з агресією тварин), предстати проблему людської агресивності як самостійну, комплексну, актуальну проблему, вирішення якої має здійснюватися завдяки використанню загальних зусиль всього комплексу наук про людину. Така постановка проблеми дозволила ефективно використовувати напрацьовані теоретичні та емпіричні знання в глибшому розумінні природи і сутності агресивності.

Поняття агресії розглядалося багатьма авторами. Хронологічно найперша концепція, що пояснює природу агресії, полягала в спробах пояснити походження агресії інстинктивними чинниками: усі людські істоти генетично запрограмовані до проявів агресивності в певних ситуаціях [17].

Найвідоміше теоретичне положення, яке має відношення до агресивної поведінки особистості, це те, чому така поведінка по своїй природній суті є переважно інстинктивною. Одним з яскравих представників цієї теорії є

основоположник психоаналізу З. Фрейд. У міру розвитку своїх поглядів, багато в чому під враженням досвіду другої світової війни З.Фрейд дещо змінив свої позиції з приводу природи агресії. На додаток до інстинкту лібідо нова версія психоаналізу включила другий інстинкт, танатос, протилежний до ероса (лібідо), який розглядався як прагнення до смерті [14]. Усе людське існування розглядалося як врівноваження боротьби цих інстинктів, а сам танатос був причиною агресивної поведінки.

Е. Фромм вважає, що агресія - це дії, по відношенню до іншої особи, що завдають збиток іншій людині, групі людей, тваринам, також спричинення збитку неживим об'єктам [8].

У рамках інстинктивно орієнтованих підходів до розуміння суті агресії можна виділити три різних відгалуження, об'єднаних загальною ідеєю: поведінка людини, розглядається як інстинктивно і генетично обумовлена, але трансформувалася в процесі природного відбору.

Представники соціобіологічного підходу єдині в думках, що агресія – виступає засобом, за допомогою якого люди намагаються отримати свою порцію ресурсів, що в подальшому забезпечує успіх в природному відборі.

Інша теорія - теорія когнітивної моделі агресії - не включає в собі якісь нові формулювання. Вище розглянуті теоретичні моделі розширені в результаті зв'язку їх до емоційних процесів, які виступають головними детермінантами агресії [23].

Етнологічний підхід. Основоположником цього підходу являється Карл Лоренц, лауреат Нобелівської премії, чиє розуміння природи поведінки людини, і, зокрема, природи агресії, з одного боку досить близько поглядам З.Фрейда, але відрізняється від останнього рядом обставин і нюансів. З точки зору цього підходу агресія є одним з механізмів боротьби за існування, що розвинувся в ході еволюції. Агресія в цьому сенсі забезпечує, по-перше, боротьбу за існування, по-друге, допомагає зробити відбір найбільш перспективного генетичного матеріалу, оскільки найбільшу кількість потомства

залишаю найбільш сильні і енергійні індивіди. Крім того, сильніша і агресивна тварина може краще захистити потомство і забезпечити його виживання.

Проте слабким моментом цієї теорії є той факт, що в поведінці людини можна спостерігати достатню кількість прикладів недоцільної агресії, коли вона ніяк не пов'язана із захистом власних інтересів, так само як і інтересів своєї соціальної групи.

Ще один напрям у вивченні агресивної поведінки спирається на визначення агресії і його причин на основі теорії соціального навчання, яку запропонував А. Бандура.

Варто відмітити, ця теорія в деякому розумінні унікальна: тут агресія трактується як специфічна соціальна поведінка, яка підтримується як і інші форми соціальної поведінки особистості [6].

Таким чином, у рамках теорії соціального навчання стверджується, що агресивна поведінка зароджується і розвивається тільки виключно у відповідних соціальних умовах, тобто, на відміну від інших теоретичних напрямів, ця теорія оптимістичніше відноситься до можливості купірування агресії або узяття її під контроль.

Цю точку зору розділяє М.І. Єнікеєв, що вважає агресивність - це стійке прагнення індивіда завдати людям фізичної або психотравмуючої шкоди.

У психологічній науці структуру агресивного прояву запропонували у своїх роботах А.К. Осинский. За спрямованістю агресивну поведінку розділено на:

- 1) агресивна поведінка, спрямована зовні;
- 2) аутоагресія - агресивна поведінка, спрямована на себе.

За критерієм цілей агресивну поведінку вони підрозділяють на такі види:

- 1) інтелектуальна агресія;
- 2) ворожа агресія.

За методами вираження - агресивну поведінку ці дослідники розділяють на:

- 1) фізичну агресію;

2) вербальну агресію.

По мірі вираженості :

1) пряма агресія;

2) непряма агресія.

За ініціативністю у виникненні агресивної поведінки вони виділяють:

1) ініціативну агресію;

2) оборонну агресію.

Так, ми можемо узагальнити, що агресія в людській поведінці відноситься в першу чергу:

1) до природжених завдатків;

2) до потреб, які стають активними при зовнішніх стимулах;

3) до пізнавальних або емоційних процесів;

4) до соціальних умов у поєднанні з попереднім досвідом [5].

Нині існує велика кількість теоретичних і практичних обґрунтувань поява агресивної поведінки, її характер та чинників, які впливають на її прояв.

На думку С. Фейшбаха, є важливі відмінності між різними видами агресії, тому дослідник розмежовує один від одного такі види агресії як експресивна, ворожа, інструментальна. Під експресивною агресією розуміють мимовільні спалахи, вибухи гніву, люті, що нецілеспрямовані і швидко припиняються. При цьому джерело порушення спокою не обов'язково піддається якому-небудь нападу. Типовий приклад - це напад упертості у маленької дитини, яка супроводжується істерикою. Агресія розглядається як модель поведінки, як емоція, мотив або установка.

На думку В.В. Юрчука, агресивна поведінка - ця мотиваційна поведінка, вона може завдавати шкоди об'єктам атаки - напади або фізичний збиток іншим індивідам, дискомфорт, депресію, напруженість, страх, аномальне психопереживання [20].

Аналіз психологічної літератури дає основу говорити про те, що існують наступні основні теорії агресивної поведінки. Саме у них знайшли відображення погляди психологів як представників різних напрямів в

психології: етологічного, психоаналітичного, біхевіористичного, необіхевіористичного, гуманістичного.

Аналіз проблем агресії у вказаних вище теоріях дозволяє вказати на те, що вони схожі за низкою позицій. Є навіть інтеграційний підхід у вивченні агресивної поведінки. Він вважається перспективним в науковій теорії. Він дозволяє об'єктивно і усебічно підійти до вивчення питання агресивної поведінки.

Одним з основних недоліків вивчення агресії та насильства є недостатня розробленість цих понять у змістовному плані, що часто призводить до їх сплутування і розгляду як синонімічних. Однак розрізнення цих концепцій є абсолютно необхідним для повного їх аналізу з усіх можливих точок зору.

Різноманітність трактувань та використання поняття "агресія" може бути пояснена присутністю різних фахівців, кожен з яких розглядає агресію в межах своєї власної галузі. Проблеми агресії широко вивчені в таких галузях як антропологія, соціологія, кримінологія, педагогіка, етика, правові науки та політологія. У кожній з цих дисциплін існує власний підхід до агресії, що призводить до різних систем понять і нерідко не враховує аналогічні проблеми в інших галузях знань. Це призводить до термінологічних розбіжностей .

Аналіз існуючих підходів до розуміння агресії у сучасній психології показує, що можна виділити три аспекти: поведінковий, який конкретизує агресію (наприклад, кількість ударів, мовна активність, число вбивств і т.д.); мотиваційний та емоційний (наприклад, ненависть, гнів, огида). Останній грає важливу роль у визначенні агресивних дій та впливає на їх тривалість та інтенсивність.

В даний час багато вітчизняних психологів користуються певними визначеннями, одне з яких було запропоноване Р. Бероном і Д. Річардсоном. Згідно з цим визначенням, агресія – це будь-яка форма поведінки, спрямована на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного

відношення. Ця дефініція визначає область дослідження агресії, оскільки виключає інші явища, зокрема аутоагресію.

Більшість визначень агресії не ураховують соціальний контекст цієї поведінки, яка часто відображає порушення соціальних норм.

Характеристики агресивних людей включають:

1. Агресивна поведінка та вираз обличчя, часті конфлікти з оточенням.
  2. Прийняття рішень за інших, ігнорування їхніх думок.
  3. Напористість та загрозливість у ставленні до справ.
  4. Критика та висміювання інших, не визнання власних помилок.
  5. Постійне перебивання інших, утруднення їх висловлювання. У невербальній поведінці можна помітити:
    6. Напружене й випрямлене тіло.
    7. Стискання рук в кулаки та вказування на людей пальцем.
    8. Зненацька або гнівна міміка обличчя.
    9. Дивлення на людей зверху вниз.
    10. Пронизливий та гучний голос, іноді з холоднокривним сарказмом.
- [25].

Мотиви агресії можуть бути різними: деякі використовують її як реакцію на атаку, інші - для досягнення своїх цілей, треті - для завдання шкоди іншим.

Багато дослідників відрізняють поняття агресії як конкретної форми поведінки та агресивності як психічної якості особистості. Згідно з цим, агресія розглядається як процес зі специфічною функцією та організацією, тоді як агресивність розглядається як частина складної структури психіки людини.

Зазвичай агресивність приписується людям, у поведінці яких часто спостерігають агресивні дії.

Ця властивість особистості виникає не з аналізу структури особистості, її спрямованості та інших психологічних компонентів потреб та мотивацій, а зі спостереження за поведінкою. Встановлюється чітка залежність між властивостями особистості та її поведінкою, що призводить до пояснення агресії та агресивності з позицій однофакторної теоретичної моделі.

Спроби подолати цю однозначність призводять до виявлення більшої кількості факторів, які впливають на прояв агресії. Також виникають труднощі при відповіді на питання, чому люди з однаковим рівнем агресивності різняться за частотою та інтенсивністю агресивної поведінки.

Отже, аналіз психологічної літератури показує, що агресивна поведінка найчастіше розглядається як один із способів реакції людини на різні стресові або фруструючі ситуації. У цих випадках атака має на меті знайти вихід з внутрішньої психічної напруги, спричиненої стресом.

1.2. Індивідуальна вразливість та наслідки психологічної травми військових

Війна - це жахлива та трагічна драма, що розгортається в душі кожного солдата і залишає незабутні сліди. Сьогодні ми можемо уявити лише поверхнево масштаби негативних наслідків війни. Але одне можна впевнено стверджувати - жодна природна або техногенна катастрофа не рівняється з війною за ступенем її екстремальності та психологічними наслідками.

Дослідження відомими психологами поведінки особистості в екстремальних ситуаціях свідчать, що якщо звичайна людина в найбільш небезпечних ситуаціях природного лиха, техногенної катастрофи, війни та ін., як правило, може діяти згідно з інстинктом самозбереження (втекти, сховатися, не діяти і т. д.), то військовослужбовець у небезпечних ситуаціях має діяти

всупереч своїм інстинктам, потребам організму, щоб зберегти себе фізично у ситуаціях військових сутичок. Він зобов'язаний виконувати бойові завдання, долаючи супротив своєї природи і вроджених регуляторів активності [14].

Описуються основні психотравмуючі фактори бойових дій та їх психологічні наслідки для військовослужбовців. Проводяться відмінності між деякими аспектами поведінки людини в умовах надзвичайних ситуацій та бойових дій.

Мотивація військовослужбовців до професійної діяльності зумовлює характер організаційної поведінки та істотно впливає на результативність та ефективність повсякденної діяльності. Формування сталої позитивної мотивації курсантів до навчання та подальшого проходження військової служби є найважливішою умовою навчальної активності курсантів. Мотивація навчальної та професійної діяльності у військовій освітній організації має свої особливості. У військовому вузі навчальний процес тісно пов'язаний із виконанням курсантами службових обов'язків, а також з умовами побуту та не є єдиним видом діяльності. При цьому організація процесу підготовки спеціаліста характеризується жорсткою нормативністю життєдіяльності та єдиною для всіх сторін життя системою заохочень та покарань.

Мотивація до військової служби пов'язана з іншим важливим соціально-психологічним явищем - професійною соціалізацією. Цей процес визначається як сукупність процедур, що дозволяють військовослужбовцю впроваджувати систему установок, норм, та цінностей, що відповідають соціальній ролі військового фахівця, яку він засвоює. Остаточним результатом професійної соціалізації є інтеграція військовослужбовця у військове середовище і формування військової ідентичності. При цьому потрібно регулювати:

- активізацію професійного самовизначення розвиток його відносин до професії та самого себе як до потенційного чи реального суб'єкта військовопрофесійної діяльності;

- освоєння вимог, що висуваються до військового, військовою професією та обумовлених економічними, соціальними, психологічними та іншими характеристиками;

- засвоєння базових цінностей військово-професійної спільноти, а також традицій, норм і правил поведінки, що входять до професійної субкультури.

Дослідження норвезьких військових соціологів показують, що інституційна та професійна орієнтація можуть співіснувати, і військовослужбовець, зацікавлений у грошовому винагородженні, допомозі та економічному добробуті, не обов'язково є непродуктивним солдатом. Умови виконання міжнародних місій за межами рідної країни ускладнюють підтримку ідеалістичних уявлень про військову службу, але саме вірність традиційним військовим ідеалам, як показують дослідження, є найкращим мотиватором до служби та фактором ефективності військової організації. Спроби класифікації військовослужбовців за мотивацією проводилися і вітчизняними соціологами. Наприклад, Р.В. Ткачов виділив чотири мотиваційні типи офіцерів ВПС:

1) матеріальний мотиваційний тип (мотиваційні очікування спрямовані на досягнення матеріально-економічного благополуччя, пов'язаного з рівнем грошового забезпечення, наданням житлової площі та ін.);

2) кар'єрний мотиваційний тип (мотиваційні очікування спрямовані на кар'єрне зростання, досягнення високих навичок та умінь у військовій службі, реалізацію професійного потенціалу);

3) патріотичний мотиваційний тип (мотиваційні очікування спрямовані на підтримку високих моральних принципів у армійському середовищі, дотримання військових традицій та ритуалів, зміцнення армійського братства та ін.);

4) мотиваційний тип, що ухиляється (мотиваційні очікування спрямовані на обмеження професійної зайнятості, службового навантаження).

Для виживання в умовах бойових дій учасникам необхідно переструктурувати свою психіку, перевести її на "військовий режим" функціонування та адаптуватися до найбільш небезпечних стрес-факторів.

Відразу ж після початку бойових дій (і часто навіть до їх початку) у військовослужбовців запускаються механізми короткотермінової та довгострокової адаптації, розвиваються специфічні стратегії впорядкування та навички щоденного виживання.

Адаптаційні механізми впливають на психіку воїнів у трьох напрямках.

1. Позитивний вплив війни на учасників бойових дій призводить до формування наступних психологічних явищ:
  - Глибоке й всебічне самовивчення своїх інтелектуальних, емоційних та вольових можливостей;
  - Отримання унікального досвіду життєдіяльності та поведінки у складних ситуаціях, отримання бойового досвіду й життєвої мудрості;
  - Отримання досвіду відкритого, щирого спілкування;
  - Тренування механізмів стресової реакції та підтримання свого здоров'я.

Під час адаптаційних процесів психіка воїна радикально перебудовується, переходячи у стан, який можна охарактеризувати як "воєнізацію", і набуває таких властивостей, як "надчутливість", "надреактивність", "надрозуміння" тощо. Ці зміни відбуваються на різних рівнях - психофізіологічному, психологічному, соціально-психологічному, і часом досягають нормальних рівнів. Умови війни формують у людини своєрідний "психологічний орган", який дозволяє швидко розуміти "логіку" подій, звуків, рухів інших людей та інше.

Пристрасна, пряма поведінка призводить до розробки механізмів психологічного захисту, які стають неактивними через їх непотрібність. Повернути таку "психологічно оголену" особу до мирного життя без попередньої спеціальної підготовки означає створювати умови для її соціальної дезадаптації і може призвести навіть до розвитку психологічних розладів.

2. Нейтральний вектор впливу війни означає формування у військових певних специфічних потреб:

- потреба у зрозумінні суспільства і найближчого оточення стосовно їх мотивів участі у війні, обґрунтування важливості та соціальної значимості своєї ролі в жорстоких конфліктах;
- потреба у визнанні в системі соціальних зв'язків та відносин з новим статусом як захисників Батьківщини, воїнів;
- потреба у визнанні як людини, що чесно та відповідально виконує свої цивільні та військові обов'язки;
- потреба у знятті психологічної напруги, що накопичилася під час війни.

3. Негативний вектор впливу війни проявляється у процесі перманентної психотравматизації військовослужбовців.

Війна «спеціалізується» на тому, щоби ламати, а чи не бачити. Людина дуже вразлива перед психотравмуючими факторами бою.

Усі три напрямки впливу війни на психіку людини призводять до радикальних змін. Однак комплекс адаптивних реакцій, набутих у зоні бойових дій, стає надієвим за її межами. Важливо підкреслити, що повернення непідготовленої до мирного життя особи з відбитками війни в психіці може спричинити другу психологічну травму. Психологічний тиск, викликаний незрозумілим і непривабливим мирним суспільством, може бути навіть сильнішим, ніж воєнна травма.

У зв'язку з цим перед воїнами та державою стоїть кілька проблем:

- По-перше, як повернути до суспільства повноцінних громадян, які мають психологічну стійкість, і водночас захистити суспільство від можливої агресії та неочікуваної войовничості.

- По-друге, як забезпечити захист ветеранів війни, які, по суті, стали жертвами «відкритої», непередбаченої психіки, від травмування від жорстокого мирного життя.
- По-третє, як завершити війну не лише юридично, а й психологічно? У соціальній свідомості та практиці зафіксовано кілька критеріїв завершення війни, які різко відрізняються один від одного.

Перший спосіб заключається у підписанні мирного договору між сторонами конфлікту, що є найбільш ефективним та зрозумілим актом, який вирішує юридичні питання стосовно припинення війни.

У деяких випадках визначення кінця війни використовує духовно-моральний критерій, за яким, наприклад, війна закінчується тоді, коли тіло останнього загиблого солдата буде віддано землі. Цілком обґрунтовано використовувати також психологічний критерій, який формулюється як "Війна закінчується тоді, коли останній солдат психологічно повернеться з неї додому".

Важливу роль в цьому відіграє здатність військовослужбовців та їх близького оточення (зокрема командири, лікарі та психологи) адекватно оцінювати стан особистості, виявляти симптоми, які свідчать про стрес.

Проблема професійного психічного здоров'я військових є на сьогоднішній день однією з найбільш актуальних для вітчизняної психології.

Наслідки посттравматичних стресових розладів, особливо в контексті рішення медико-соціальних завдань, - область взаємного наукового і практичного інтересу як цивільних, так і військових спеціалістів-медиків. Багаторічний досвід вивчення проблеми посттравматичних стресових розладів у фахівців різних професій дозволив розглянути механізми формування посттравматичних стресових розладів по комплексу питань психічного здоров'я військовослужбовців у умовах бойової обстановки та післявоєнного періоду.

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), також відомий як «в'єтнамський синдром», «афганський синдром» та інші, є серйозним психічним станом, який виникає внаслідок одноразових або повторних психотравмуючих ситуацій, таких як участь у бойових діях, тяжка фізична травма, сексуальне насильство або страх смерті.

Однією з таких психотравмуючих ситуацій є бойовий стрес, що представляє собою складний процес адаптації людини до бойової обстановки, супроводжуваний напруженою механізми реактивної саморегуляції та формуванням специфічних пристосувальних психофізіологічних змін.

Бойовий стрес відчуває кожен, хто перебуває у зоні бойових дій. Він починається ще до прямого зіткнення з реальною загрозою для життя і триває до виходу зі зони бойових дій. Через механізми стресу закріплюються пам'ятні сліди нових емоційно-поведінкових навичок і стереотипів, які перш за все спрямовані на збереження життя. Проте, бойовий стрес є дестабілізуючим станом, який обмежує функціональні можливості організму, збільшує ризик дезінтеграції психічної діяльності та виникнення стійких соматовегетативних дисфункцій.

1.3. Особливості психологічної допомоги військовим при проявах агресії

Для ефективного виконання завдань під час проходження служби необхідно забезпечити такий рівень сформованості всіх якостей військовослужбовця, щоб він був здатний успішно виконати поставлені завдання в будь-яких ситуаціях. Насамперед потрібно забезпечити достатній рівень його психічної стійкості. Якщо не створювати такі умови, це може викликати у військовослужбовців: агресію, поганий настрій, слабкість, емоційну невірноваженість, невпевненість у собі, замкнутість.

Наявна проблема має складність, зокрема її профілактичний напрям, пов'язана з недостатньою інформацією про специфіку агресивних проявів у

військовослужбовців. Високий ступінь напруги, як наслідок, призводить до активної чи пасивної агресивної поведінки. Активація як синдром фізіологічних і поведінкових ознак характеризується ступенем готовності діяти, а тривожність формує захисні реакції побоювання, непевності у своїх можливостях, що призводить до переоцінки своїх сил або сил ворога, або до переоцінки небезпеки самого оточення.

Згідно з аналізом теоретичних джерел, агресію бажано розглядати як поведінку, як стійку індивідуальну характеристику (агресивність) та як психічний стан. Хоча в побутовій свідомості агресія, як правило, асоціюється з чимось соціально небезпечним і небажаним.

Також важливо зазначити, що агресія серед військових може мати як негативний, так і позитивний вплив. З одного боку, агресія може призводити до таких негативних наслідків:

- сприяє збільшенню конфліктності та утруднює соціальну співпрацю серед військових;
- викликає дезадаптацію у військових;
- у тривалих стресових ситуаціях може заважати конструктивному виходу з них;
- викликає бажання завдати шкоди або поранення, спонукає до умисного заподіяння шкоди;
- задовольняє потребу у певних емоційних випробуваннях;
- сприяє розвитку складних психічних захворювань;
- допомагає вирішенню соціально несхвалюваних завдань;
- забезпечує виконання помсти, самоствердження, використання примусу та вплив на інших військових, підвищує самооцінку.

Крім того, важливо відзначити, що агресія може мати такі позитивні наслідки:

- сприяє адаптації військових та досягненню зовнішніх переваг;
- виражає прагнення військового до експансії та активного розвитку;
- має регулюючий вплив, спрямовуючи процеси пізнання на емоційно заряджені предмети;
- показує ускладнення та більшу гнучкість в способах взаємодії військового з його оточенням;
- сигналізує про порушення в емоційно-мотиваційній сфері та системі саморегуляції;
- у критичних ситуаціях може виконувати захисну функцію та допомагати розв'язати проблеми;
- здійснює оборонну функцію, захищаючи військового та його інтереси;
- допомагає зняти емоційне напруження та знизити рівень спонукання до подальшої агресії;
- виявляється показником граничних нервово-психічних порушень;
- забезпечує вирішення соціальних конфліктів і відновлення рівноваги;
- підтримує ієрархію шляхом переадресації агресії на слабший об'єкт;
- допомагає вирішувати соціально схвалювальні завдання;
- забезпечує невербальну комунікацію та виражає експресивність;
- сприяє усуненню перешкод та є необхідною в творчій діяльності;
- відображає можливість самостійності військового та його здатність до неконформності.

У сучасній українській психології є підстави для створення теоретичної основи соціально-психологічної реадаптації - це організований період психологічних заходів, спрямованих на перехід учасників бойових дій з

військового режиму на цивільний, поступове включення їх у соціальні відносини мирного життя.

Згідно з сучасними уявленнями, соціально-психологічна реадаптація учасників бойових дій включає в себе наступне:

- спеціальний період адаптації військових частин та підрозділів, який можна назвати «психологічним карантин» або «психологічною дезінфекцією»;
- створення адаптаційного середовища для ветеранів бойових дій у військовій частині та в їхніх сім'ях;
- виявлення ветеранів бойових дій, які можуть страждати від хронічного стресу, посттравматичного стресового розладу (ПТСР) або особистісної кризи, та проведення з ними психологічної реабілітації.

"Психологічний карантин" охоплює наступні аспекти:

- переосмислення та структурування травматичного досвіду військових, включаючи реагування на травматичні ситуації;
- задоволення специфічних потреб ветеранів, включаючи аналіз бойових дій, у яких вони брали участь;
- підготовка ветеранів до типових психотравматичних ситуацій мирного життя;
- поступовий перехід психіки з військового на цивільний режим функціонування, зміна рівня пильності, напруги, готовності тощо;
- зниження бойової напруги, включаючи залучення військових до різноманітних повсякденних діяльностей;
- виявлення та психологічна підтримка ветеранів, які отримали бойові психічні травми;

- поетапне включення людей з "невоєнізованою" психікою в контакт з ветеранами бойових дій, які проходять реадаптацію.

Створення реадаптаційного середовища включає:

- задоволення специфічних потреб ветеранів, включаючи гідне прийняття у місцях їхньої дислокації та проживання, визнання їхнього соціального статусу, розуміння цінностей бойового братерства та особливостей їхньої психології;
- переосмислення та реагування на травматичну інформацію та ситуації, включаючи залучення ветеранів до громадської роботи;
- створення системи соціально-психологічної підтримки ветеранів, включаючи сприятливу атмосферу в сім'ї та колективі, виявлення та вирішення конфліктів, забезпечення можливостей для спілкування та взаємодії.

Зразки агресивної поведінки присутні не тільки в професійній діяльності військового, їх достатньо в кінофільмах, телепередачах, літературі, тощо. Військовий, який став свідком агресивних проявів, відкриває для себе нові грані агресивної поведінки. Спостерігаючи за агресивними діями інших, військовий може переглянути обмеження своєї поведінки. Постійний перегляд сцен агресивних дій призводить до втрати емоційної чутливості до агресії та чужого болю. В результаті військовий настільки звикає до агресивних проявів, що перестає розглядати їх як неприйнятну форму поведінки [31].

Отже, успішна соціально-психологічна реадаптація учасників війни великою мірою залежить від роботи з суспільством, яке готується до їхнього повернення до мирного життя. Чи отримають вони психологічні наслідки участі у війні, такі як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), агресія та тривожність, значною мірою залежить від готовності та здатності суспільства прийняти та інтегрувати цих людей.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ ВІЙСЬКОВИХ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ

2.1. Організація дослідження та обґрунтування вибору діагностичних методик

Дослідження проводилося на базі реабілітаційного центру, з метою нерозголошення та дотримання конфіденційності учасників реабілітації контакти та адресу розташування центру не зазначаємо. Усього взяло участь в дослідженні 40 військовослужбовців 23-50 років.

Для діагностики було використано такі методики: Патохарактерологічний діагностичний опитувальник А.Е. Лічко; опитувальник схильності до відхилень і методика діагностики агресивності Басса-Дарки.

Ми проводили дослідження за методикою по А.Е. Лічко, зокрема ознайомили респондентів з інструкцією та текстом опитувальника ПДО та листи реєстрації. Кожен учасник спочатку обирав три найбільш характерних йому судження і зазначав номери відповідей в реєстраційний лист, аналогічно - для найменш характерних суджень, зазначивши відповідні номери у другому реєстраційному листі. Для проведення дослідження цією методикою приділяється 1 год. Це давало змогу респондентам досконало опрацювати питання.

Одразу після дослідження перевірялися реєстраційні листи. Якщо ми виявляли, що у якомусь розділі респондент зробив більше трьох виборів, пропонували скоротити вибори до необхідної кількості. Коли ми виявляли більше шести відмов, то респондент мав зменшити їх кількість.

Для проведення дослідження схильності до відхилень в поведінці пропонувалося опрацювати ряд питань та обрати відповідне твердження. На протоколі відповідей поруч із номером, відповідним твердженням, у квадратику під позначенням «Так» респонденти ставили позначки, і якщо воно невірно, то ставили позначки у квадратику під позначенням «Ні». Респондентів закликали бути акуратними при заповненні бланка у відповідь,

так як недбалість призводить до недостовірних результатів. На обмірковування відповідей час не давалося, оскільки важлива їхня перша реакція на зміст тверджень. У разі складнощів респондент звертався до експериментатора. Отримані результати було проаналізовано, узагальнено та проводилася статистична обробка результатів.

Були проаналізовані отримані результати, здійснено їх узагальнення та проведено статистичну обробку. Метод Патохарактерологічного діагностичного опитувальника (ПДО), призначений для визначення типів акцентуації характеру та пов'язаних з ними особистісних особливостей (психологічної схильності до алкоголізації, ризику соціальної дезадаптації, реакції емансипації) у самооцінці, а також ступеня прояву рис мужності – жіночності у системі відносин. ПДО може бути використаний психіатрами та психологами. Створенню ПДО передував досвід психіатрії та концепції психології відносин.

ПДО містить 25 наборів фраз, таких як "самопочуття" і "настрій", кожен з яких містить від 10 до 19 запропонованих відповідей. Респонденту пропонується пройти два дослідження. Під час першого дослідження йому потрібно вибрати відповідну відповідь в кожній таблиці і вказати відповідний номер у реєстраційному аркуші. Якщо в якомусь наборі підходить кілька відповідей, можна зробити декілька виборів, але не більше трьох в одній таблиці.

У другому дослідженні респонденту пропонується вибрати найбільш невідповідні відповіді в тих самих таблицях і вказати їх у реєстраційному листі. В обох дослідженнях можна відмовитися від вибору відповіді в окремих таблицях, позначивши 0 у реєстраційному листі. Якщо сумарна кількість відмов у обох дослідженнях становить 7 і більше, це може свідчити про труднощі у роботі з опитувальником через низький інтелект або негативне ставлення до дослідження. У такому випадку можна провести психотерапевтичну бесіду перед продовженням роботи з опитувальником. У другому дослідженні пропонується вибрати у тих самих таблицях найбільш невідповідні,

неприйнятні відповіді (за бажання можна вибрати у кожній таблиці дві-три відповіді) і поставити відповідні номери в реєстраційному листі.

Для проведення дослідження потрібно від півгодини до години часу. Дослідження можна проводити одночасно з групою респондентів за умови, щоб вони не могли радитись чи підглядати вибори один у одного.

Дослідження за допомогою ПДО неможливе у випадках вираженої інтелектуальної недостатності або гострого психотичного стану з порушенням свідомості, обрядів, галюцинацій тощо, а також при вираженому психічному дефекті шизофренічного, органічного та інших типів. Якщо спостерігається негативне ставлення до обстеження, воно може бути проведене лише після психотерапевтичної бесіди та встановлення гарного контакту. Результати обробляються за допомогою ключів з кодом шкали об'єктивної оцінки, які містять символічно-колірні позначення типів та додаткових показників. Кожен символ відповідає одному балу на користь відповідного типу: Г – гіпертивний; Ц – циклоїдний; Л – лабільний; А – астено-невротичний; С – сенситивний; К – конформний; П – психоастенічний; Ш – шизоїдний; Е – епілептоїдний; І – істероїдний; Н – нестійкий. За один вибір може нараховуватися кілька балів, причому за декількома типами.

Бали, отримані таким чином, фіксуються на графіку підрахунку символами. Після цього проводиться оцінка та уточнення графіка, визначення додаткових та допоміжних показників. Уточнення графіка відбувається шляхом нарахування додаткових балів за об'єктивною шкалою. Діагностика типів акцентуації характеру виконується за допомогою послідовно застосовуваних правил.

Правило 0: Тип вважається невизначеним, якщо не досягнуте мінімальне діагностичне число (МДЧ) балів для жодного з типів. МДЧ становить для типу Г - 7 балів, для типу А - 5 балів, для інших типів - 6 балів.

Правило 1: Якщо МДЧ досягається або перевищується лише для одного типу, то цей тип діагностується (за винятком ситуацій, вказаних у правилах 2 і 3).

Правило 2: Якщо можлива дисиміляція, типи К і Ц не діагностуються.

Правило 3: Якщо реакція емансипації виражена самооцінкою, то типи З і П не діагностуються.

Правило 4: Якщо МДЧ досягнуто або перевищено для типу К та ще одного або кількох типів, то тип К не діагностується.

Правило 5: Якщо після застосування правил 2, 3 та 4 виявляється, що МДЧ досягнуто для ще двох типів, то:

а) У випадку певних комбінацій діагностується змішаний тип. б) При інших комбінаціях діагностується той тип, на користь якого є найбільше перевищення в балах над його МДЧ. в) Якщо відхилення двох несумісних типів досягає однакового перевищення над МДЧ, для виключення одного з них застосовується принцип домінування.

$G + L = G$; $C + H = H$; $G + A = A$; $G + C = G$; $G + P = P$; $G + Sh = Sh$; $G + E = E$; $C + A = A$; $C + C = C$; $C + P = P$; $C + Sh = Sh$; $C + E = E$; $C + I = I$; $L + P = P$; $L + Sh = Sh$; $L + E = E$; $A + Sh = Sh$; $A + E = E$; $A + H = H$; $C + E = E$; $C + I = I$; $C + H = H$; $P + E = E$; $P + I = I$; $P + H = H$.

Правило 6: Якщо перевищення над МДЧ на користь будь-якого типу є більшим, ніж у інших типів, і ця різниця становить більше 4, інші типи не діагностуються, навіть якщо комбінація сумісна.

Правило 7: Якщо МДЧ досягнуто щодо трьох або більше типів і за правилами 2, 3, 4 та 6 не можна звести їх до двох, вибираються два типи з найбільшим перевищенням в балах і далі застосовується правило 5.

Правило 8: У всіх інших випадках, де потрібно вибрати між декількома типами, щодо яких досягнуто однакове перевищення над МДЧ, діагностується 1-3 типи, які відповідно до правила 5 є сумісними з найбільшим числом порівнюваних.

Запропоновано таблицю, за якою можна визначити ступінь розвиненості акцентуацій характеру у досліджуваної особи за кількістю набраних балів. В

таблиці зліва перераховані акцентуації, що оцінюються, а справа вказано кількість балів для трьох рівнів розвиненості: низького, середнього і високого. При діагностиці змішаного типу, орієнтуємося на тип, для якого набрано найбільше балів (Додаток 1).

Основне завдання СВП полягає в виявленні схильності людей до різних видів відхилень у поведінці. Методика діагностики схильності до неприйнятної поведінки містить такі шкали:

1. Шкала установки на соціально-прийнятні відповіді. Високі показники вказують на те, що підліток відповідає соціальним нормам. Низький показник свідчить про те, що особистість не дотримується цих норм.
2. Шкала схильності до порушення правил. Високі показники свідчать про тенденцію особистості до порушень соціальних норм. Низькі показники показують здатність особистості дотримуватися правил.
3. Шкала схильності до вживання наркотичних речовин. Високі показники вказують на схильність до вживання наркотиків. Низький показник означає низький ризик вживання наркотиків.
4. Шкала схильності до самошкодження та саморуйнівної поведінки. Високі показники свідчать про схильність до ризику та шкоді, яку особистість може заподіяти собі. Низькі показники вказують на відсутність такої схильності.
5. Шкала схильності до агресії та насильства. Високі показники свідчать про схильність до агресії та насильства. Низькі показники означають відсутність такої схильності.
6. Шкала контролю емоційних реакцій. Високі показники вказують на недостатній контроль над емоціями. Низькі показники свідчать про здатність керувати своїми емоціями.

7. Шкала схильності до протиправної поведінки. Високі показники вказують на схильність до протиправної поведінки. Низькі показники свідчать про відсутність такої схильності.
8. Шкала прийняття жіночої соціальної ролі (для жінок). Високі показники свідчать про неприйняття жіночих соціальних ролей. Низькі показники вказують на прийняття цих ролей.

Деякі пункти опитувальника входять одночасно у кілька шкал. У дослідженні пропонується прочитати твердження і вирішити, чи вірні дані твердження стосовно них. Якщо вірні, то на бланку відповідей поруч із номером, що відповідає затвердженню, квадратику за позначенням «Так» поставити хрестик чи галочку. Якщо вони не помиляються, то поставити хрестик або галочку в квадратику під позначенням «Ні».

Результати чоловічого та жіночого варіантів аналізуються за допомогою різних ключів, але процедура підрахунку балів залишається однаковою. Кожній відповіді призначається один бал згідно з ключем відповідного варіанту. Після цього обчислюється сумарний бал за кожною шкалою, який порівнюється з рейтинговими результатами, представленими в таблиці (див. Додаток 3). Ця таблиця дозволяє виявити схильність військовослужбовців до різних видів відхилень.

Для визначення рівня агресивності використовується опитувальник Басса-Дарки. Агресивні прояви можна розділити на два основні типи: мотиваційну агресію, яка виражається як самоцінність, та інструментальну агресію, яка використовується як засіб. Обидва типи агресії можуть бути контрольовані свідомістю або виходити за її межі, що пов'язане з емоційними станами, такими як гнів чи ворожнеча. Практичних психологів більше цікавить мотиваційна агресія, оскільки вона є прямим проявом деструктивних тенденцій. Виявивши рівень цих тенденцій, можна з великою ймовірністю передбачити можливість

вияву відкритої мотиваційної агресії. Один з відомих діагностичних інструментів для цього є опитувальник Басса-Дарки.

А. Басс, спираючись на ідеї своїх попередників, розрізнив поняття «агресія» і «ворожість», визначивши останню як акцію, що породжує негативні почуття та враження про людей або події. У своєму опитувальнику, що відрізняє прояви агресії та ворожості, А. Басс та А. Дарки виділили такі види реакцій:

1. Фізична агресія - застосування фізичної сили проти іншої особи.
2. Непряма агресія – агресія, що маскується або не спрямована на конкретну особу.
3. Роздратування – готовність до вияву негативних почуттів при найменшому подразнику (наприклад, запальність або грубість).
4. Негативізм – опозиційна поведінка, починаючи від пасивного протистояння до активної боротьби проти звичаїв і законів.
5. образа – почуття заздрості та ненависті до оточуючих за реальні або уявлені дії.
6. Підозрілість – від недовіри та обережності до переконання в тому, що інші люди планують і завдають шкоду.
7. Вербальна агресія – вияв негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, загрози).
8. Почуття провини - переконання суб'єкта, що він є поганою людиною, що чинить зло, а також докори совісті, які він відчуває.

При створенні опитувальника автори керувалися такими принципами:

- Кожне питання стосується лише однієї форми агресії.
- Формулювання питань проводилося так, щоб знизити вплив суспільної схваленості відповіді на них.

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які піддослідний може відповісти «так» або «ні». Він виявляє такі форми агресивних та ворожих реакцій:

- Фізична агресія (напад);
- Непряма агресія;
- Схильність до роздратування;
- Негативізм;
- Образа;
- Підозрілість;
- Вербальна агресія.

Також є восьмий пункт, який виражає докори совісті та почуття провини. Відповіді на питання цієї шкали відображають вплив почуття провини на прояв форм поведінки, які зазвичай заборонені суспільством. Цей пункт оцінює ступінь переконаності обстежуваної особи в тому, що вона є поганою людиною, яка робить неправильні вчинки, і чи відчуває вона докори совісті.

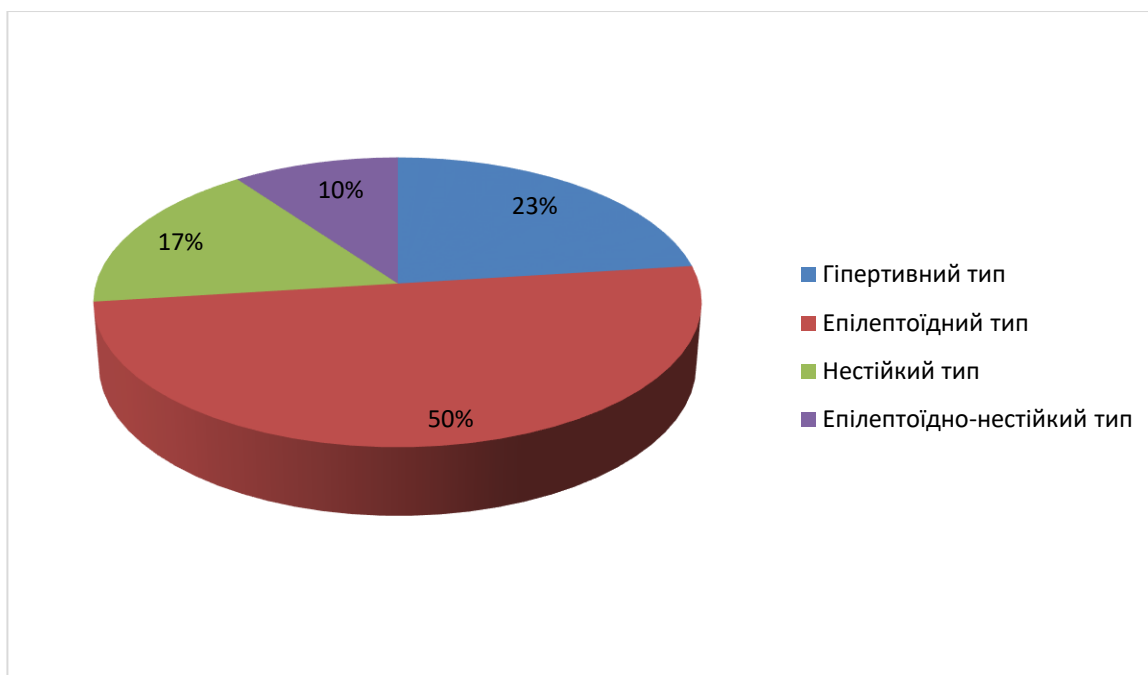
Обробка опитувальника Басса-Дарки здійснюється за допомогою індексації різних форм агресивних та ворожих реакцій. Це дозволяє отримати інформацію про види девіантної поведінки в аспекті психологічної роботи з військовими, яка може бути корисною разом із патохарактерологічним опитувальником О.Е. Лічко та опитувальником схильності до відхилень у поведінці та діагностики агресивності Басса-Дарки.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

У дослідженні брали участь 40 військовослужбовців. Зіставлення результатів дослідження за групами нами зроблено з можливості у разі виявити закономірності відмінностей у даних проявів акцентуацій характеру. За наслідками діагностики проведеної методики А.Е. Лічко нами було виявлено

типи акцентуацій характеру. Для порівняння, отримані дані за кожною шкалою була складена гістограма, відображена на Рисунку 2.1.

Рисунок 2.1.

Типи акцентуації характеру військовослужбовців

По цьому малюнку видно, що виявилися такі типи акцентуацій характеру: 9 – гіпертивних типу; 20 – епілептоїдного типу; 7 – нестійкого типу; 4 – епілептоїдно-нестійких типів.

Епілептичний тип був виявлений у 20 осіб. Аналіз їхніх суджень показав, що у багатьох з них були депресивні напади роздратованості, під час яких вони завдавали болю іншим. Загальна думка щодо "ставлення до друзів" полягала в тому, що багато респондентів вірили в дружбу заради вигоди. Кілька респондентів сказали, що життя навчило їх не бути відвертими навіть з друзями. Протеба в друзях, які б вислухали їх, підбадьорили та заспокоїли. Щодо "ставлення до алкоголю", то всі 20 респондентів зазначили, що мають схильність до вживання алкоголю: "Я люблю випивати у веселій та приємній компанії і намагаюся топити свій поганий настрій за допомогою алкоголю".

Із вибору "ставлення до пригод та ризику" респонденти показали, що вони люблять ризикувати та відчувати адреналін. Військовослужбовці виражають таке ставлення до правил і законів: коли їх перешкоджають, вони стають

роздратованими, і якщо є цікавий або привабливий варіант, вони готові порушити будь-які правила і закони.

Ці роздуми властиві людям з епілептоїдним типом особистості. Основною рисою цього типу є схильність до гострого негативного настрою з постійним роздратуванням і потребою виражати свою злість на якомусь об'єкті. Вони також відрізняються вибуховістю емоцій. Лідерство для них означає бажання контролювати інших. Вони також схильні до азартних ігор. Коли вони п'яні, це часто супроводжується великою злістю. Епілептоїдна акцентуація є основою для гострих емоційних реакцій, порушень поведінки та алкоголізму. Тому можна зробити невтішний висновок: більшість вибраних суджень підтверджує характеристики епілептоїдного типу особистості.

Гіпертивний тип проявився 9 респондентів. Для цього характерно майже завжди гарний настрій. Ця риса підтверджується обраними судженнями респондентів, вони зазначають, що вони мають зазвичай дуже хороший настрій. Невдачі можуть спричинити бурхливу реакцію, але нездатні надовго вибити з колії. Ця риса виявилася чітко і в наших респондентів, вони відзначають, що невдачі у них викликають протест та обурення. Для цього характерною рисою є любов до ризику та авантюри.

Респондентів також притягують ризики та пригоди. Вони завжди бажають бути серед людей і не терплять самотності. Військовослужбовці зауважили, що вони не переносять самотності і завжди прагнуть бути в колі людей.

Гіпертивні респонденти час від часу виражають протест, розлючаються, їхня агресія може бути спрямована на оточуючих або на предмети; у важких ситуаціях їхній протест завжди дієвий.

Вони не переносять монотонності, рутинної роботи, що вимагає уваги до деталей, або відсутності спілкування, самотності або бездіяльності. Військові цього типу не можуть довго концентруватися на одному завданні або думці, завжди поспішають, переходять від однієї справи до іншої, неорганізовані, веселі, готові до ризику, грубі, схильні до аморальних вчинків. Таким чином,

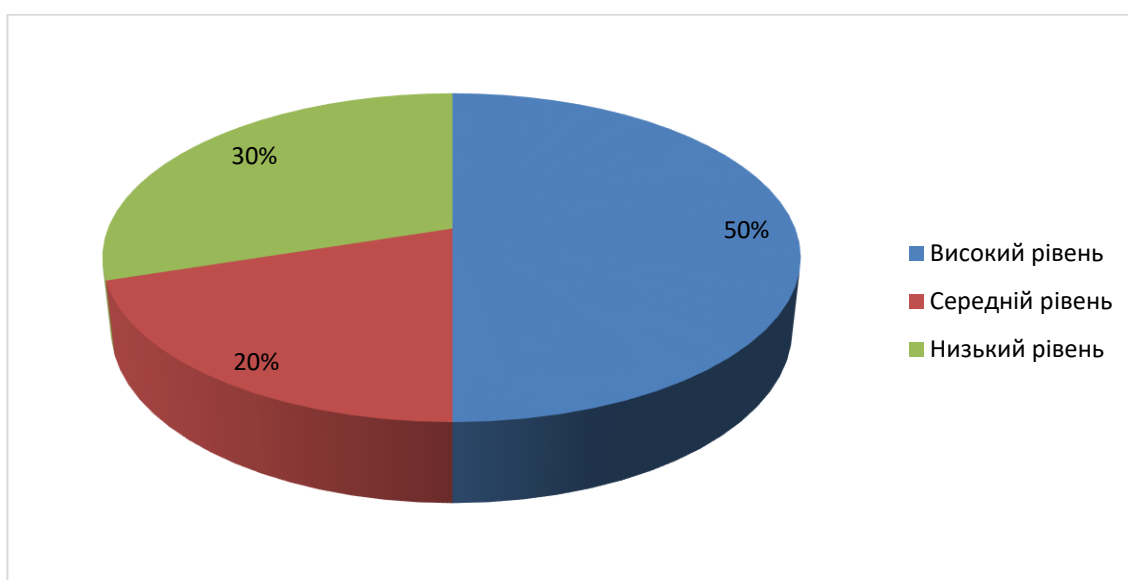
вибрані судження військовослужбовцями підтвердили характерні риси цього типу особистості.

Четверо респондентів виявилися нестійкими типами. Головна риса цього типу - відсутність бажання працювати: вони не цікавляться ні працею, ні навчанням, постійно прагнуть до розваг, задоволення і ледарства. Вони не мають конкретних планів на майбутнє, їхні думки зосереджені лише на сьогоднішньому. Військові, які брали участь у дослідженні, також виявили, що не люблять думати про свій майбутній. Нестійкі типи не можуть самостійно зацікавити себе, вони погано переносять самотність і завжди шукають компанію для розваг. Це підтверджує вибір респондентів, які стверджують, що не витримують самотності і завжди хочуть бути серед людей. Нестійкі відтінки характеру включають безвольність, потяг до порожніх розваг і безглузлого відпочинку, балакучість, хвалькування, лицемірство, боягузливість, безвідповідальність. Нестійкі військові ніколи не виражають протест відкрито; вони звинувачують усіх, крім себе; легко обіцяють, але ніколи не виконують свої обіцянки. Їхній протест неусвідомлений, вони просто діють «як усі». Отже, обрані відповіді респондентів підтвердили характерні риси нестійкого типу особистості.

Епілептоїдно-нестійкий тип акцентуації характеру - це аморальний тип, який виникає внаслідок поєднання рис одного типу з ендогенним ядром іншого типу. Цей тип виявлено у 7 респондентів і характеризується поєднанням рис епілептоїду, таких як владність, важливість і жорсткість, з прагненням до легкого, бездумного і порожнього способу життя, що є характерним для нестійкого типу і часто розглядається як прояв "слабкої волі". Цей тип також схильний до алкоголізму. Отже, дані висловлення групуються за темами, які характеризують риси виявлених типів акцентуації характеру.

Під час діагностики за методикою Басса-Дарки було встановлено, що в групі респондентів 30% мають низький рівень агресивності, 20% - середній рівень, а 50% - високий рівень агресивності. Таким чином, можна зробити висновок, що

половина респондентів мають високий рівень агресивності, близько третини - низький рівень, а найменша кількість дітей має середній рівень агресивності (Рисунок 2.2).

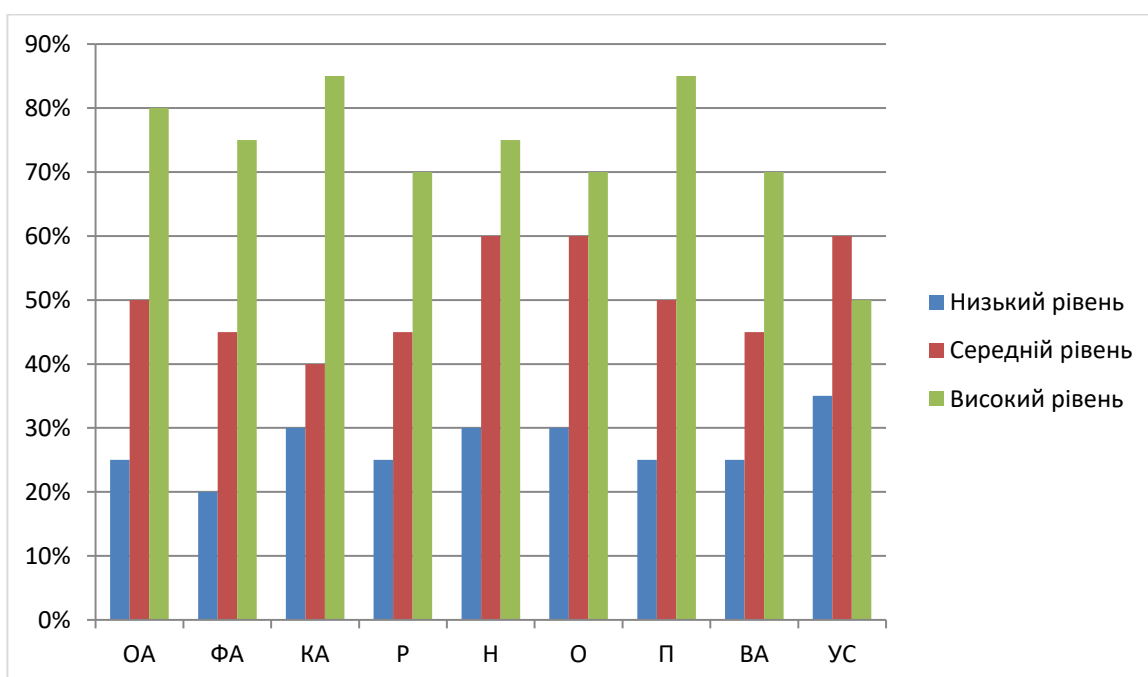
Рисунок 2.2. Рівень агресивності військових

Під час аналізу даних діагностики за методикою Басса-Дарки були обчислені середні значення для окремих видів агресивності з рівнями низької, середньої та високої агресивності. Розглядаючи середні значення з низькою агресивністю, можна відзначити такі факти: у порівнянні з середнім значенням загальної агресивності (20%), середнє значення рівня фізичної агресії менше на 5% (15%), непрямой агресії - також менше на 5%. Те ж саме середнє значення, що й рівень загальної агресії, спостерігається у показниках, таких як негативізм, підозрілість, вербальна агресія та роздратування. Але середнє значення за показником образи перевищує значення загальної агресії на 5%. Почуття провини є низьким, що наближається до середнього рівня (30%).

Аналізуючи середні значення із середньою агресивністю, можна відзначити такі факти: порівняно з середнім значенням загальної агресивності (60%), середнє значення рівня фізичної агресії менше на 10% (50%), рівень роздратування, непрямой агресії та вербальної агресії менше на 10% (50%). Те ж

саме значення, як і рівень загальної агресії, спостерігається у показниках, таких як підозрілість та непрямая агресія. Проте середні значення за показниками негативізм та образа перевищують значення загальної агресії на 5%. Почуття провини у цій групі є середніми, що наближаються до високого рівня (60%).

Аналізуючи середні значення групи з високою агресивністю, можна зазначити наступне. У порівнянні з середнім значенням загальної агресивності (80%), середнє значення рівня фізичної агресії менше на 10% (70%), рівень подразнення – менше на 5% (75%). Середні значення за такими показниками, як непрямая агресія та підозрілість, перевищують значення загальної агресії на 5% (85%). Те саме середнє значення, що й рівень загальної агресії, спостерігається у показниках, таких як негативізм, образа та вербальна агресія. Почуття провини у цій групі є середнім (50%). Важливо відзначити, що цей показник навіть нижчий, ніж у групі з середнім рівнем агресивності. Ймовірно, це пов'язано з тим, що респонденти не сприймають свою поведінку як агресивну і соціально несхвалену, а просто дотримуються встановлених стереотипів поведінки.

Рисунок 2.3.

*Порівняння середніх значень різних видів агресивності по методиці
Басса-Дарки*

Для доведення взаємозв'язку між виявленими типами акцентуацій характеру та схильністю до агресії та насильства у військових ми проводимо кореляційний аналіз цих змінних. У нашому дослідженні одна змінна вимірюється в шкалі найменувань, а інша - в шкалі інтервалів, які переводяться в бали. У цьому випадку ми використовуємо точковий бісеріальний коефіцієнт кореляції, формула якого:

$$r_{pb} = \frac{\bar{y}_1 - \bar{y}_0}{\delta y} \cdot \sqrt{\frac{n_1 n_0}{n(n-1)}}$$

де r_{pb} – точковий бісеріальний коефіцієнт кореляції; $\bar{y}_1$ - середнє по y , мають одиниці по x ; $\bar{y}_0$ - середнє по y , що мають нулі по x ; n_1 - число суб'єктів, що мають одиницю по x ; n_0 - Число суб'єктів, що мають нуль по x ; $n = n_1 + n_0$; δy – стандартне відхилення всіх y .

Статистична значущість точкового бісеріального коефіцієнта кореляції визначається в межах від 0,5 до 0,9 для позитивного зв'язку і від -0,7 до -1 для негативного зв'язку, коли взаємозв'язок виражений чітко, в інших випадках взаємозв'язок не спостерігається.

Отримані значення точкового бісеріального коефіцієнта кореляції для різних типів акцентуацій характеру та схильності до агресії та насильства наступні:

- Для епілептоїдного типу акцентуації характеру і схильності до агресії та насильства $r_{pb} = 0,6$;
- Для гіпертимного типу акцентуації характеру і схильності до агресії та насильства $r_{pb} = -0,8$;

- Для епілептоїдно-нестійкого типу і схильності до агресії та насильства $r_{pb} = -0,7$;
- Для нестійкого типу акцентуації характеру і схильності до агресії та насильства $r_{pb} = -0,2$.

З цих результатів видно, що для епілептоїдного, гіпертимного та епілептоїдно-нестійкого типів акцентуації характеру спостерігається взаємозв'язок із виявленою девіацією. Таким чином, типи акцентуацій характеру впливають на виникнення девіацій у поведінці та особливості прояву агресії у військовослужбовців.

ВИСНОВКИ

Важливим аспектом взаємодії військовослужбовців у сучасних Збройних Силах України є висока агресивність та конфліктність. Недостатній рівень підготовки, психічна напруженість і роздратування сприяють цьому. У виявах агресивної поведінки виявляється емоційна агресія, коли військовослужбовець намагається наслідувати своїх товаришів, не погіршуючи свого становища в колективі, оскільки для нього важлива самооцінка, залежна від оцінки інших.

Отже, у психології агресію розуміють як тенденцію (прагнення), яка виявляється у реальній поведінці або фантазуванні з метою підпорядкувати собі інших або домінувати над ними. Агресія може бути як позитивною, що служить життєвим інтересам і виживанню, так і негативною, орієнтованою на задоволення агресивного потягу самого себе. Агресія може бути також фізичною або вербальною, спрямованою на пошкодження або знищення, деструктивними діями. У випадку, коли агресія проявляється у соціально неприпустимих та екстремальних формах, вона може перерости у насильство.

Таким чином, аналіз психологічної літератури показує, що агресивна поведінка переважно розглядається як одна з форм реагування людини на різні негативні життєві ситуації, що викликають стрес, фрустрацію та інші подібні стани, як у фізичному, так і у психічному аспекті. У будь-якому з цих випадків головною метою агресії є пошук розрядки напруги, обумовленої стресом, внутрішньої психічної напруги.

Отже, для діагностики агресії необхідно аналізувати психологічний зміст ситуації та розуміти її як психічний стан та особистісну характеристику. У військовій сфері агресивні вияви є поширеними і мають негативний вплив на процес взаємодії військовослужбовців та на їхні міжособистісні відносини. В чоловічому військовому колективі прояви агресивної поведінки та різні форми ворожості частіше спостерігаються під час адаптаційного періоду, коли формуються міжособистісні відносини, відбувається зміна життєвих стереотипів та моральних цінностей, а також розподілення соціальних ролей у

військових підрозділах. Відповідно, агресивна поведінка виникає через порушення військової дисципліни, що призводить до проблем у військовій діяльності. Тому важливо вчасно діагностувати агресію у військовослужбовців, щоб запобігти її розвитку та проявам у військовій діяльності.

Ми провели емпіричне дослідження, яке відбувалося у реабілітаційному центрі. З метою збереження конфіденційності учасників реабілітації, ми не надаємо контактів та адреси центру. Всього в дослідженні взяли участь 40 військовослужбовців віком від 23 до 50 років. Для діагностики ми використали такі методики: Патохарактерологічний діагностичний опитувальник А.Е. Лічко і опитувальник схильності до відхилень, а також методика діагностики агресивності Басса-Дарки.

В результаті діагностики методикою А.Е. Лічко ми виявили різні типи акцентуацій характеру. Епілептичний тип був виявлений у 20 осіб. Аналіз їхніх висловлених думок показав, що багато з них мають депресивні напади роздратованості, під час яких вони можуть завдати болю іншим. Гіпертивний тип проявився у 9 респондентів, які, як правило, мають гарний настрій. Це підтверджується їхніми висловленими думками, де вони зазначають, що зазвичай відчують себе дуже добре. Невдачі можуть викликати бурхливу реакцію, але не здатні на довгий час зруйнувати настрій. Ця риса була явно присутня і у наших респондентів, які відзначають, що невдачі викликають у них протест і обурення. Для цього типу характерною рисою є любов до ризику та авантюризм. Четверо респондентів виявилися нестійкими типами, характеризуючись відсутністю бажання працювати, навчатися, постійним прагненням до розваг і ледарства. Вони байдужі до свого майбутнього і живуть лише наразі. Військовослужбовці, які взяли участь у дослідженні, також показали, що не люблять думати про своє майбутнє. Епілептоїдно-нестійкий тип акцентуації характеру є аморальним типом, який поєднує риси епілептоїда, такі як владність, великоваговість і ригідність, з прагненням до легкого,

бездумного і пустого способу життя, характерного для нестійкого типу, і часто сприймається як прояв "слабої волі".

Під час діагностики за методикою Басса-Дарки було виявлено, що у групі респондентів 30% мають низький рівень агресивності, 20% - середній рівень, а 50% - високий рівень агресивності. Таким чином, можна зробити висновок, що половина респондентів мають високий рівень агресивності, близько третини - низький рівень, а найменша кількість респондентів має середній рівень агресивності.

Таким чином, аналіз отриманих значень коефіцієнта кореляції показує, що у епілептоїдного, гіпертивного та епілептоїдно-нестійкого типів акцентуації характеру спостерігається взаємозв'язок з виявленою девіацією. Таким чином, типи акцентуацій характеру впливають на виникнення девіацій у поведінці та особливості прояву агресії у військовослужбовців.

За результатами емпіричного дослідження найвищі показники інтегральної агресії спостерігалися у військовослужбовців. Подальші наукові дослідження мають на меті вивчення причин агресивної поведінки у військовій діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алещенко В. Психологічна реабілітація військовослужбовців з постстресовими психічними розладами : навчальний посібник. Харків : ХУПС, 2005. 84 с.
2. Алещенко В., Хміляр О. Психологічна реабілітація військовослужбовців з постстресовими психічними розладами : навчальний посібник. Харків : ХУПС, 2005. 84 с.
3. Анциферова Л. Свідомість і дії особистості у важких життєвих ситуаціях. Психологічний журнал. 1996. № 1. С. 3-15
4. Блінов О. Організація надання психологічної допомоги військовослужбовцям у воєнний час : монографія. Київ : НАОУ, 2006. 80 с.
5. Ващенко І. Конфлікт. Посттравматичний стрес: шляхи їх подолання. Київ : Знання, 1998. 289 с.
6. Військова психологія і педагогіка: підручник для військових вузів. Б. М. Олексієнко, Д. В. Іщенко, О. Д. Сафін. Хмельницький: Вид-во Академії ПВУ, 2017. 562 с.
7. Військове виховання: історія, теорія та методика : навчальний посібник / за ред. В. Ягупова. Київ : Graphic & Design, 2002. 560 с
8. Гаврилець Ю. Д. Теорія соціального пізнання в контексті досліджень телевізійної агресії. Наукові записки Інституту журналістики. – 2012. Т. 47. С. 95–96.
9. Екстремальна психологія: Підручник / За заг. ред. проф. О. Тімченка. Харків :УЦЗУ, 2007. 502 с.
10. Єна А. Актуальність і організаційні засади медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. Науковий журнал МОЗ України. 2014. № 1 (5). С. 5-16
11. Ільницька Т. Реабілітація військовослужбовців. НейроNEWS (психоневрологія та нейропсихіатрія). 2016. № 1 (75). С. 6-7.

12. Карпюк Г. Реабілітація і медицина для військових : перехід від тактики до стратегії URL : <https://www.segodnya.ua/ua/regions/donetsk/psihologiya-voynu-kak-pomoch-veteranam-ato-vernutsya-k-normalnoy-zhizni1117099.html>

13. Качанова Ю. В. Агресивність: аналіз теоретичних підходів. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Соціологія. 2011. Вип. 144. 29 с.

14. Класифікація психічних розладів МКХ-10 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mkh10.com.ua>

15. Кокун О. М. Психологічна робота з військовослужбовцямиучасниками АТО на етапі відновлення: метод. посіб. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.

16. Комар З. Психологічна стійкість воїна : підручник. Київ, 2017. Режим доступу : http://shron1.chtyvo.org.ua/Komar_Zoran/Psykholohichna_stiikist_voina.pdf

17. Кондрюкова В. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас : навчально-методичний посібник : Київ : Гнозіс, 2013. 116 с.

18. Концепція впровадження психологічної підготовки у збройних силах України. Ресурс доступу : <http://www.hups.mil.gov.ua/assets/doc/science/stud-conf/suchasna-viynagumanitarniy-aspekt/38.pdf>

19. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / за ред. М. С. Корольчук. Київ: Ніка-центр, 2016. 580 с.

20. Кривоконь Н. Соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи монографія. Харків : Видавництво ФОП Олійник, 2011. 480 с.

21. Лавренюк В. Психологічна та медична реабілітація військовослужбовців : що нового в законодавстві. Актуальні проблеми соціально-правового статусу осіб, постраждалих під час проведення АТО : зб.

мат. всеукр. наук.-прак. конф. 2017. Вип. 7. С.44-48. URL : https://www.socosvita.kiev.ua/conference_law04_17

22. Латіна Ю. В. Теорії агресивності в соціології. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія. 2008. Т. 103. Вип. 110. С. 110–111.

23. Ложкін Г. В. Психологічне супроводження діяльності військовослужбовців в екстремальних умовах: навч. посіб. Житомир: ЖВІРЕ, 2012. 273 с.

24. Ломакін Г. Прояви порушень реадaptaції учасників бойових дій у системі суспільних відносин. Проблеми емпіричних досліджень у психології / За ред. І. Данилюка, І.В. Ващенко. Київ : ОВС, 2012. С. 94- 100.

25. Макаренко М. В. Основи професійного відбору військових спеціалістів та методики вивчення індивідуальних психофізіологічних відмінностей між людьми: Ін-т фізіології ім. О.О. Богомольця НАН України, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. Київ, 2006. 395 с.

26. Михлюк Е. І. Психологічні особливості професійно зумовлених акцентуацій рятувальників : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Національний університет цивільного захисту України. Харків, 2016. 209 с.

27. Невмержицький В. М. Психологічні детермінанти адаптації військовослужбовців строкової служби до особливих умов діяльності : 74 автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2002. 19 с.

28. Підлісний Ю. А. Ситуаційні фактори агресивної поведінки військовослужбовців. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. 2009. Т. X. Вип. 15. С. 397–406.

29. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти. Методичний посібник / Упор. : Д. Романовська, О. Ілащук. Чернівці: Технодрук, 2014. 133 с.

30. Психологічне забезпечення у ЗСУ : Міністерство оборони України.
URL : <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/soczialnij-zaxist-ta-adaptacziyavijskovosluzhbovcziv/psihologichna-pidgotovka-u-zsu/>

31. Психолого-психіатрична допомога постраждалим у збройних конфліктах. Методичні рекомендації / Національний медичний університет імені О. Богомольця . Київ : Академвидав, 2014. 34 с.

32. Тимошенко В. І. Соціальні детермінанти агресії. Держава і право: Юридичні і політичні науки: збірник наукових праць. 2012. Вип. 2012. С. 14–18.

33. Тополь О. В. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки, 2015, 234 с. С. 85 – 97.

34. Цимбалюк І. Психологічне консультування та корекція. Навчальний посібник. Модульно-рейтинговий курс. Харків : Професіонал, 2009. 544с.

35. Шелег Т. В. Вплив досвіду перинатального періоду на розвиток особистості. Збірник наукових праць К–ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. 2012. Вип. 17. С. 718–719.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Опитувальник міжособистісних відносин Лірі

Т. Лірі пропонував використовувати методику для оцінки спостережуваного поведінки людей, тобто поведінки в оцінці оточуючих («зі сторони»), для самооцінки, оцінки близьких людей, для опису ідеального «Я». Згідно з цими рівнями діагностики змінюється інструкція для відповіді.

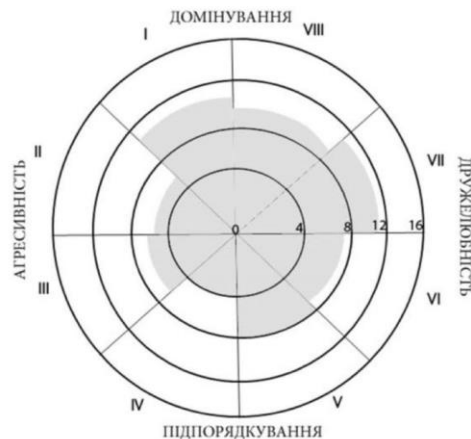
Максимальна оцінка рівня — 16 балів, але вона розділена на чотири ступені вираженості відносини:

0-4 бали — низька	адаптивне поведінка
5-8 балів — помірна	
9-12 балів — висока	екстремальну поведінку до
13-16 балів — екстремальна	патології

Різні напрями діагностики дозволяють визначити тип особистості, а також зіставляти дані по окремих аспектах. Наприклад, «соціальне «Я»», «реальне «Я»», «мої партнери» і т. д.

Методика може бути представлена респонденту або списком (за алфавітом або у випадковому порядку), або на окремих картках. Йому пропонується вказати ті твердження, які відповідають його уявленню про себе, відносяться до іншої людини або його ідеалу.

В результаті робиться підрахунок балів по кожній октанте з допомогою спеціального «ключа» до опитувальника. Отримані бали переносяться на дискограму, при цьому відстань від центру круга відповідає числу балів по даній октанте (від 0 до 16). Кінці векторів з'єднуються й утворюють особистісний профіль.

За спеціальними формулами визначаються показники по двом основним факторам: домінування і дружелюбність.

$$\text{Домінування} = (I - V) + 0,7 \times (VIII + II - IV - VI)$$

$$\text{Дружелюбність} = (VII - III) + 0,7 \times (VIII - II - IV + VI)$$

Якісний аналіз отриманих даних проводиться шляхом порівняння дискограмм, що демонструють відмінність між представленнями різних людей. С. В. Максимовим приведені індекси точності рефлексії, диференційованості сприйняття рівня благополучності положення особистості в групі, ступені усвідомлення особистістю думки групи, значимості групи для особистості.

Методичний прийом дозволяє вивчати проблему психологічної сумісності і часто використовується в практиці сімейної консультації, групової психотерапії і соціально-психологічного тренінгу.

Типи відношення до оточуючих

I. Авторитарний

13-16 — диктаторський, владний, деспотичний характер, тип сильної особистості, яка лідирує у всіх видах групової діяльності. Всіх наставляє, повчає, у всьому прагне покладатися на свою думку, не вміє приймати поради інших. Навколишні відзначають цю владність, але визнають її.

9-12 — доміантний, енергійний, компетентний, авторитетний лідер, успішний у справах, любить давати поради, вимагає до себе поваги.

0-8 — упевнена в собі людина, але не обов'язково лідер, завзятий і наполегливий.

II. Егоїстичний

13-16 — прагне бути над усіма, але одночасно в стороні від усіх, самозакоханий, розважливий, незалежний, себелюбну. Труднощі перекладає на оточуючих, але сам відноситься до них кілька відчужено, хвалькуватий, самовдоволений, зарозумілий.

0-12 — егоїстичні риси, орієнтація на себе, схильність до суперництва.

III. Агресивний

13-16 — жорсткий і ворожий по відношенню до оточуючих, різкий, жорсткий, агресивність може доходити до асоціальної поведінки.

9-12 — вимогливий, прямолінійний, відвертий, строгий і різкий в оцінці інших, непримиренний, схильний у всьому звинувачувати оточуючих, глузливий, іронічний, дратівливий.

0-8 — впертий, завзятий, наполегливий і енергійний.

IV. Підозрілий

13-16 — відчужений по відношенню до ворожого і злісного світу, підозрілий, образливий, схильний до сумніву в усьому, злопам'ятний, постійно скаржитися на всіх (шизоидний тип характеру).

9-12 — критичний, відчуває труднощі у інтерперсональних контактах з-за підозрливості і боязні поганого ставлення, замкнутий, скептичний, розчарований в людях, потайний, свій негативізм проявляє у вербальній агресії.

0-8 — критичний по відношенню до всіх соціальних явищ і оточуючим людям.

V. Підпорядковується

13-16 — покірний, схильний до самознищення, слабовільний, схильний поступатися всім і в усьому, завжди ставить себе на останнє місце і засуджує себе, приписує собі провину, пасивний, прагне знайти опору в кому-небудь більш сильному.

9-12 — сором'язливий, лагідний, легко ніяковіє, схильний підкорятися сильнішому без урахування ситуації.

0-8 — скромний, боязкий, поступливий, емоційно стриманий, здатний підкорятися, не має власної думки, слухняно і чесно виконує свої обов'язки.

VI. Залежний

13-16 — різко невпевнений у собі, має нав'язливі страхи, побоювання, тривожиться з будь-якого приводу, тому залежний від інших, від чужої думки.

9-12 — слухняний, боязливий, безпорадний, не вміє проявити опір, щиро вважає, що інші завжди праві.

0-8 — конформний, м'який, очікує допомоги і порад, довірливий, схильний до захоплення оточуючими, ввічливий.

VII. Доброзичливий

9-12 — доброзичливий і люб'язний з усіма, орієнтований на прийняття і соціальне схвалення, прагне задовольнити вимоги всіх, «бути хорошим» для всіх без урахування ситуації, прагне до цілей мікрогрупи, має розвинені механізми витіснення і придушення, емоційно лабільний (истероидний тип характеру).

0-8 — схильний до співробітництва, кооперації, гнучкий і компромісний при вирішенні проблем і в конфліктних ситуаціях, прагне бути у згоді з думкою оточуючих, свідомо конформний, слід умовностям, правилам і принципам «хорошого тону» у відносинах з людьми, ініціативний ентузіаст у досягненні цілей групи, прагне допомагати, відчувати себе в центрі уваги, заслужити визнання і любов, товариський, проявляє теплоту і дружелюбність у відносинах.

VIII. Альтруїстичний

9-16 — гиперответственный, завжди приносить у жертву свої інтереси, прагне допомогти і співчувати всім, нав'язливий у своїй допомозі і занадто активний по відношенню до оточуючих, неадекватно приймає на себе відповідальність за інших (може бути тільки зовнішня «маска», що приховує особистість протилежного типу).

0-8 — відповідальний по відношенню до людей, делікатний, м'який, добрий, емоційне ставлення до людей проявляє у співчутті, симпатії, турботі, ніжності, вміє підбадьорити і заспокоїти оточуючих, безкорисливий і чуйний.

ТЕКСТ ОПИТУВАЛЬНИКА

Поставте знак «+»проти тих визначень, які відповідають Вашому уявленню про себе(якщо немає повної впевненості, знак «+» не ставте).

1. Інші думають про нього прихильно

---

2. Справляє враження на оточуючих

---

3. Уміє розпоряджатися, наказувати

---

4. Уміє наполягти на своєму

---

5. Володіє почуттям власної гідності

---

6. Незалежний

I

7. Здатний сам подбати про себе

---

8. Може проявити байдужість

---

9. Здатний бути суворим

---

10. Строгий, але справедливий

II

11. Може бути щирим

---

12. Критичний до інших

---

13. Любить поплакатися

V

-
13. Любить поплакатися
-
14. Часто сумний
-
- V 15. Здатний проявити недовіру
-
16. Часто розчаровується
-
17. Здатний бути критичним до себе
-
18. Здатний визнати свою неправоту
-
19. Охоче підкоряється
-
20. Поступливий
-
21. Благородний
-
22. Захоплюється і схильний до наслідування
-
- I 23. Поважний
-
24. Шукає схвалення
-
25. Здатний до співпраці
-
26. Прагне ужитися з іншими
-
- II 27. Приязний, доброзичливий
-
28. Уважний і ласкавий
-
29. Делікатний
-
- III 30. Схвалює
-

31. Чуйний до закликів про допомогу

---

32. Безкорисливий

---

33. Здатний викликати захоплення

---

34. Користується повагою у інших

---

35. Володіє талантом керівника

---

36. Любить відповідальність

---

37. Впевнений в собі

---

38. Самовпевнений і напористий

I 39. Діловитість і практичний

---

40. Любить змагатися

---

41. Строгий і крутий, де треба

---

42. Невблаганний, але неупереджений

II 43. Дратівливий

---

44. Відкритий і прямолінійний

---

45. Не терпить, щоб їм командували

---

46. Скептичний

V 47. На нього важко справити враження

---

48. Образливий, делікатне

---

49. Легко бентежить

---

50. Невпевнений у собі

---

51. Поступливий

---

52. Скромний

---

53. Часто вдається до допомоги інших

---

54. Дуже шанує авторитети

I

55. Охоче приймає поради

---

56. Довірливий і прагне радувати інших

---

57. Завжди люб'язний в обходженні

---

58. Дорожить думкою оточуючих

II

59. Товариський і уживчивий

---

60. Добросердечний

---

61. Добрий, вселяє впевненість

---

62. Ніжний і м'якосердий

III

63. Любить піклуватися про інших

---

64. Безкорисливий і щедрий

---

65. Любить давати поради

---

66. Справляє враження значущості

---

67. Начальственно-наказовий

---

68. Владний

---

69. Хвалькуватий

---

70. Гордовитий і самовдоволений

I

71. Думає тільки про себе

---

72. Хитрий і розважливий

---

73. Нетерпимий до помилок інших

---

74. Своекористен

II

75. Відвертий

---

76. Часто недружній

---

77. Озлоблений

---

78. Скаржник

V

79. Ревнивий

---

80. Довго пам'ятає образи

---

81. Схильний до самобичування

---

82. Сором'язливий

---

83. Безініціативний

---

84. Лагідний

---

85. Заздрісний, несамостійний

---

86. Любить підкорятися

I

87. Надає іншим приймати рішення

---

88. Легко потрапляє в халепу

---

89. Легко потрапляє під вплив друзів

---

90. Готовий будь довіритися

II

91. Схильний призначати до всіх без розбору

---

92. Всім симпатизує

---

93. Прощає всі

---

94. Переповнений надмірним співчуттям

III

95. Великодушний і терпимий

---

96. Прагне протегувати

---

97. Прагне до успіху

---

98. Чекає захоплення від кожного

---

99. Розпоряджається іншими

---

100. Деспотичний

I

101. Сноб (судить про людей за рангом і достатку, а не за особистими якостями)

---

102. Марнославний

---

103. Егоїстичний

---

104. Холодний, черствий

---

105. Уїдлиий, глузливий

---

106. Злобний, жорстокий

II

107. Часто гнівливий

---

108. Байдужий, байдужий

---

109. Злопам'ятний

---

110. Пройнятий духом протиріччя

V

111. Впертий

---

112. Недовірливий, підозрілий

---

113. Боязкий

---

114. Сором'язливий

---

115. Відрізняється надмірною готовністю підкорятися

---

116. М'якотілий

---

117. Майже ніколи нікому не заперечує

---

118. Ненав'язливий

I

119. Любить, щоб його опікали

---

120. Надмірно довірливий

---

121. Прагне здобути прихильність кожного

---

122. З усіма погоджується

II

123. Завжди доброзичливий

---

124. Усіх любить

---

125. Дуже поблажливий до оточуючих

---

126. Намагається утішити кожного

III

127. Піклується про інших на шкоду собі

---

128. Псує людей надмірною добротою

ДОДАТОК Б

Опитувальник Басса-Дарки виявлення агресії

Опитувальник Басса - Дарки складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає "так" або "ні". Відповідно до інструкції він ставить знак "плюс", якщо згоден з твердженням, і знак "мінус", якщо не згоден.

Питання опитувальника

1. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншим.
2. Іноді пліткують про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене не попросять по - хорошому, я не виконаю.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчутти.
8. Коли мені траплялося обдурити кого - небудь, я відчував болісні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене кілька більш дружньо, ніж я очікував.
15. Я часто буваю не згоден з людьми.

16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Якщо хто - небудь першим вдарить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима.
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається. 58

20. Якщо хто - то уявляє себе начальником, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, ухиляючись від роботи, повинні відчувати почуття провини.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди корчать з себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже щотижня я бачу кого - небудь, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно переводять вас, варті того, щоб їх "клацнули по носі".
34. Я ніколи не буваю похмурих від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хто - то виводить мене з себе, я не звертаю уваги.
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до "сильним" виразам.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені.

41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось - небудь ударить мене.
42. Коли виходить не по - моєму, я іноді ображаюся.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по - справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужинцям".
46. Якщо хто - небудь дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити кого - небудь.
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати.
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що - небудь приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я б'юся не рідше ніж і не частіше, ніж інші.
56. Я можу згадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав ліпшу мені під руку річ і ламав її.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя надходить зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю.
60. Я лаюся тільки зі злості.
61. Коли я роблю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу.

64. Я буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються.

65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.

66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо він того заслуговує.

67. Я часто думаю, що жив неправильно.

68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.

69. Я не засмучуюсь - за дрібниць.

70. Мені рідко приходить в голову, що люди намагаються розлютити або образити мене.

71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся приводити погрози у виконання.

72. Останнім часом я став занудою.

73. У суперечці я часто підвищую голос.

74. Я намагаюся приховувати своє погане ставлення до людей.

75. Я краще погоджуся з чим - або, ніж стану сперечатися.

ОБРОБКА РЕЗУЛЬТАТІВ

При складанні опитувальника автори користувалися наступними принципами:

- 1) питання може відноситися тільки до однієї форми агресії;
- 2) питання формулюються таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на питання.

Відповіді оцінюються по восьми шкалах у такий спосіб:

1. Фізична агресія:

- так = 1, немає = 0: 1, 25, 31, 41, 48, 55, 62, 68;
- немає = 1, да = 0: 9 і 7.

2. Непряма агресія:

- так = 1, немає = 0: 2, 10, 18, 34, 42, 56, 63;
- немає = 1, да = 0: 26, 49.

3. Роздратування:

- так = 1, немає = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72;
- немає = 1, да = 0: 11, 35, 69.

4. Негативізм:

- так = 1, немає = 0: 4, 12, 20, 28;
- немає = 1, да = 0: 36.

5. Образа: так = 1, немає = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58. 61

6. Підозрілість:

- так = 1, немає = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59;
- так = 0, немає = 1: 33, 66, 74, 75.

7. Вербальна агресія:

- так = 1, немає = 0: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73;
- так = 0, немає = 1: 33, 66, 74, 75.

8. Почуття провини: так = 1, немає = 0: 5, 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості включає в себе 5 і 6 шкали, а індекс агресивності (прямий або мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7.

Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 . Норма ворожості дорівнює $6, 5-7 \pm 3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

ДОДАТОК В**Опитувальник «СОП»**

Інструкція: Перед вами є ряд тверджень. Вони стосуються деяких сторін вашого життя, вашого характеру, звичок. Прочитайте перше твердження і вирішіть, чи правильне це твердження стосовно вас. Якщо правильно, то на бланку відповідей поруч із номером, що відповідає затвердженню, у квадратику під позначенням «ТАК» поставте хрестик або галочку. Якщо воно неправильне, то поставте хрести чи галочку у квадратику під позначенням «НІ». Якщо ви вагаєтесь з відповіддю, то постарайтеся вибрати варіант відповіді, який все-таки більше відповідає вашій думці. Потім так само відповідайте на всі пункти опитувальника. Якщо помилитеся, то закресліть помилкову відповідь і поставте ту, яку вважаєте за потрібне. Пам'ятайте, що ви висловлюєте думку про себе зараз. Тут не може бути «поганих» чи «хороших», «правильних» чи «неправильних» відповідей. Не обмірковуйте відповіді дуже довго, важливою є ваша перша реакція на зміст тверджень. Поставтеся до роботи уважно та серйозно. Недбалість, а також прагнення «поліпшити» або «погіршити» відповіді призводять до недостовірних результатів. У разі труднощів ще раз прочитайте цю інструкцію або зверніться до того, хто проводить тестування. Не робіть жодних позначок у тексті опитувальника.

1. Я віддаю перевагу одягу неясравих, приглушених тонів.
2. Буває, що я відкладаю на завтра, що маю зробити сьогодні.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі у будь-яких бойових діях.
4. Буває, що я іноді сварюся з батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, виростає мамин синочком і нічого не може добитися в житті.
6. Я взявся б за небезпечну роботу, якби за неї добре заплатили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.
8. Іноді буває, що я трохи хвалюся.

9. Якби мені довелося стати військовим, то я хотів би бути льотчиком-винищувачем.
10. Я ціную в людях обережність та обачність.
11. Тільки слабкі та боягузливі люди виконують усі правила та закони.
12. Я вважав би за краще роботу, пов'язану зі змінами та подорожами, навіть якщо вона небезпечна для життя.
13. Я завжди говорю тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих звичок вживає речовини, що збуджують і впливають на психіку - це цілком нормально.
15. Навіть якщо я злюсь, то намагаюся не вдаватися до лайки.
16. Я думаю, що мені сподобалося б полювати на левів.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково маю помститися.
18. Людина повинна мати право випивати стільки, скільки вона хоче.
19. Якщо мій приятель спізнюється на призначений час, то я зазвичай зберігаю спокій.
20. Мені зазвичай ускладнює роботу вимога зробити її до певного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
22. Деякі правила та заборони можна відкинути, якщо відчуваєш сильний сексуальний (статевий) потяг.
23. Я іноді не слухаюся батьків.
24. Якщо при покупці автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю та безпекою, то я виберу безпеку.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися боксом.
26. Якби я міг вільно вибирати професію, то став би дегустатором вина.
27. Я часто відчуваю потребу у гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відмірай, один раз відріж».
30. Я завжди купую квиток у транспорті.

31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилаятися.
34. Мають рацію люди, які в житті слідують прислів'ю: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково влучав у бійку після вживання спиртних напоїв.
36. Мені рідко вдається змусити себе продовжувати роботу після низки образливих невдач.
37. Якби в наш час проводилися бої гладіаторів, то я обов'язково б у них брав участь.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж сперечатися.
41. Якби я народився в давнину, то став би благородним розбійником.
42. Якщо немає іншого виходу, то суперечку можна вирішити і бійкою.
43. Були випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння тим, що я трохи випив.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших.
45. Якщо у фільмі немає жодної пристойної бійки – це погане кіно.
46. Іноді я сумую на уроках.
47. Якщо мене хтось випадково зачепив у натовпі, то я обов'язково вимагатиму від нього вибачень.
48. Якщо людина дратує мене, то я готовий висловити йому все, що про неї думаю.
49. Під час подорожей та поїздок я люблю відхилятися від звичайних маршрутів.
50. Мені сподобалася б професія дресирувальника хижих звірів.
51. Якщо вже ти сів за кермо мотоцикла, то варто їхати дуже швидко.

52. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець уникнув переслідування.

53. Іноді я просто не можуть утриматися від сміху, коли чую непристойний жарт.

54. Я намагаюся уникати розмови висловлювань, які можуть збентежити оточуючих.

55. Я часто засмучуюсь через дрібниці.

56. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.

57. Мені більше подобається читати про пригоди, ніж про любовні історії.

58. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила та заборони.

59. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають та веселяться.

60. Мене дратує, коли дівчата курять.

61. Мені подобається стан, який настає, коли вип'єш у міру та в хорошій компанії.

62. Бувало, що в мене виникало бажання випити, хоч я розумів, що зараз не час і не місце.

63. Сигарета у скрутну хвилину мене заспокоює.

64. Мені легко змусити інших людей боятися мене, і іноді заради забави це роблю.

65. Я зміг би карати своєю рукою злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.

66. Насолода – це головне, чого варто прагнути в житті.

67. Я хотів би взяти участь у автомобільних перегонах.

68. Коли в мене поганий настрій, мені краще не підходити

69. Іноді в мене буває такий настрій, що я готовий першим почати бійку.

70. Я можу згадати випадки, коли я був таким злим, що хапав першу річ, що трапилася, і ламав її.

71. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.

72. Мені сподобалося б стрибати з парашутом.
73. Шкідливий вплив алкоголю та тютюну на людину сильно перебільшують.
74. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось ударить мене.
75. Я не отримую задоволення від відчуття ризику.
76. Коли людина в запалі суперечки вдається до «сильних» виразів – це нормально.
77. Я часто не можу стримати своїх почуттів.
78. Бувало, що я запізнювався на уроки.
79. Мені подобаються компанії, де всі жартують одна з одною.
80. Секс повинен займати у житті молоді одне з головних місць.
81. Часто я не можу утриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
82. Іноді траплялося, що не виконував шкільне домашнє завдання.
83. Я часто роблю вчинки під впливом хвилинного настрою.
84. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
85. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
86. Буває, що мені доводиться приховувати деякі свої вчинки від дорослих.
87. Наївні простаки самі заслуговують на те, щоб їх обманювали.
88. Іноді я був такий роздратований, що стукаю по столу кулаком.
89. Тільки несподівані обставини та почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
90. Я спробував би якусь одурманюючу речовину, якби твердо знав, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
91. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
92. Кожен бруд мене лякає або викликає сильну огиду.
93. Коли я злюсь, то мені хочеться когось вдарити.

94. Я вважаю, що люди повинні відмовитись від будь-якого вживання спиртних напоїв.

95. Я міг би на суперечку влізти на високу фабричну трубу.

96. Іноді я не можу впоратися з бажанням заподіяти біль іншим людям.

97. Я міг би після невеликих попередніх пояснень керувати гелікоптером.